

УДК 391+677.076.62(477)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.04.849>

ВИШИВКА НА ОДЯЗІ УКРАЇНЦІВ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ДИСКУРСУ

Василь БАЛУШОК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, м. Київ, Україна,
e-mail: grigras@i.ua

Марина ОЛІЙНИК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2946-8243>
кандидатка історичних наук, наукова співробітниця,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна,
e-mail: marina.oliyник@gmail.com

Останнім часом у деяких публікаціях з'явилися заяви про помилковість ряду усталених тверджень попередників щодо походження й еволюції української вишивки на одязі. Висувається думка, що українською традиційною вишивкою слід вважати лише сільську (селянську), яка з'явилася винятково як запозичення в «еліти» не раніше кінця XVIII ст.; «еліта» теж цілком запозичила її від інших народів. *Мета дослідження*: визначити, наскільки ці радикальні заяви відповідають дійсності, розглянувши соціальний контекст, час і шляхи появи української вишивки на одязі, а також намити можливі напрями розв'язання проблем. *Методологію* складають положення про закономірності функціонування явищ культури як складових відповідних суспільних структур, включно з дією механізму культурних запозичень та адаптації — праці Ф. Боаса, А. Кребера, К. Грушевської, С. Арутюнова й ін. («соціальне життя речей»).

Ключові слова: вишивка, традиційний одяг, селяни, соціальна верхівка, походження, запозичення, адаптація.

Vasyl BALUSHOK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>
PhD in History, Senior Research Fellow,
Maksym Rylskyi Institute of Art Studies,
Folklore Studies and Ethnology,
National Academy of Sciences of Ukraine
4, Hrushevskoho str., 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: grigras@i.ua

Maryna OLIYNYK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2946-8243>
PhD in History, Research Fellow,
Maksym Rylskyi Institute of Art Studies,
Folklore Studies and Ethnology,
National Academy of Sciences of Ukraine
4, Hrushevskoho str., 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: marina.oliyник@gmail.com

AN EMBROIDERY ON CLOTHES OF UKRAINIANS: SOME PROBLEMS OF CONTEMPORARY DISCOURSE

Background. Recently, some authors started to allege the erroneous nature of a number of statements made by their predecessors and colleagues regarding the origin and evolution of Ukrainian garment embroidery. In their opinion, Ukrainian traditional embroidery is truly limited to rural (peasant) patterns, which emerged exclusively as a cultural borrowing from the «upper class» at the end of the XVIII—XIX centuries or later; The «upper class» embroidery was allegedly also borrowed in its entirety from other nations. *Study purpose:* To determine the extent, to which these radical statements are true, considering the relevant social context, time frames and ways, in which the Ukrainian garment embroidery emerged, as well as to identify possible solutions to this problem. *Methods* of these study included the review of literature concerning the patterns of cultural phenomena functioning as components of the relevant social structures, including, but not limited to the mechanisms of cultural borrowing and adaptation and their action — the works by F. Boas, A. Kreber, K. Hrushevsk, S. Arutyunov, et al. («Social Life of Items»). *Results.* The study results emphasize the weakness of the critics' arguments, including those concerning the alleged borrowing of entire Ukrainian garment embroidery by the peasants from the «upper class», and by the «upper class» from other nations. The «critics» tend ignore the social context of embroidery and the complexity of social structures during different historical periods and misunderstand the relationship between borrowing and adaptation of phenomena and their role in enriching culture. It is established that the skeptics paint a picture of impoverished Ukrainian traditional clothing, lacking decorations, which was typical for only one social stratum (peasants) of the later period. *Conclusion.* The study shows that the critical theses and doubts by modern skeptics regarding the antiquity and autochthony of traditions in Ukrainian garment embroidery are unjustified. However, the emergence of such trends as such indicates a need for further in-depth research in order to establish a true picture of the origin and evolution of embroidery.

Keywords: embroidery, traditional garments, peasants, social upper class, origins, borrowing, adaptation.

Вступ¹. Вишивка на одязі, як декоративний елемент, є складним художнім явищем, що в українському суспільстві відіграє важливу соціогуманітарну роль. У ній відображені характерні особливості культури, риси ментальності, смаки народу, свідчення різнопланових взаємозв'язків із сусідами. Вона зберігає самобутність та етнокультурну своєрідність, незважаючи на чутливість до нових тенденцій. Місце і роль вишивки в українському соціумі визначається не лише тим, що вона досі використовується для оздоблення вбрання, а й фактичним перетворенням на один з національних символів та чинник формування модерної ідентичності.

Стан дослідженості. Вишивка як оздоблення традиційного одягу українців уже тривалий час є об'єктом досліджень. Її походження та історія неодноразово розглядалися в працях Ф. Вовка, П. Савицького, О. Міллера, В. Модзалевського, Є. Спаської, Олени Пчілки, К. Михайлова, Т. Кара-Васильєвої, О. Косміної, В. Зайченко та інших дослідників² [1; 2; 3, с. 85–86; 4, с. 19–20; 5, с. 154, 339–342; 6; 7; 8, с. 6–129; 9; 10; 11; 12]. Разом з тим досить багато питань її походження й еволюції залишаються не до кінця з'ясованими.

Постановка проблеми. Останнім часом почастішали публікації, автори яких піддають ревізії ряд положень, висунутих попередниками та колегами. Вони виступають з радикальними заявами, що вишитий декор на традиційному українському вбранні з'явився винятково в результаті запозичень, а також що сталося це достатньо пізно [Див., напр.: 13, с. 370–373; 14; 15, с. 144–147]. І в той же час нерідко ними, як, до речі, й іншими дослідниками, залишаються нерозглянутими ряд аспектів соціального контексту побутування вишивки на одязі українців. Очевидно, така ситуація з вивченням походження й історії цієї вишивки свідчить про існування ряду невирішених проблем, які необхідно виявити та визначити можливі шляхи їхнього подолання.

Методологічними орієнтирами дослідження є положення про закономірності функціонування явищ

культури, як складових відповідних суспільних структур, включно з дією механізму культурних запозичень та адаптації, сформульовані культуралістами Ф. Боасом («соціальне життя речей») та А. Кребером (концепція культурних конфігурацій), К. Грушевською³, неоеволюціоністами М. Салінсом і С. Арутюновим й ін. [16; 17; 18; 19; 20]). Автори намагалися достатньо широко залучати порівняльний матеріал, який дає можливість глибше зрозуміти суть проблем і можливі шляхи їхнього подолання. Зважаючи на складність аналізованих питань, автори не претендують на всю повноту їхнього вирішення.

Основна частина. Почнемо з розгляду соціального контексту побутування вишивки на одязі, оскільки, без «соціального життя» речі не є фактами культури. І в той же час дослідники нерідко залишають нерозглянутими ряд важливих його аспектів.

В основу поняття «український народний одяг», як відомо, покладений селянський костюм, і цей термін ми наразі не піддаємо сумніву. Загальновідомо, що в мистецтвознавстві у вивченні історії одягу прийнятий термін «український костюм», який розглядається в контексті світових мистецьких течій. Разом з тим, гадаємо, в етнологічних студіях доречно залучати термін «український традиційний одяг» для вбрання різних соціальних верств усіх історичних періодів, коли його побутування обумовлювалося дією усної традиції.

В той же час цей одяг ставав предметом спеціального вивчення набагато менше, ніж вбрання селян. Найбільше тут повезло княжо-боярській верхівці Давньої Русі, козацькій старшині Гетьманщини і, дещо менше, містянам [Див., напр.: 2; 4; 7; 8; 9; 10; 11; 21]. Проте більшість аспектів його вивчення (конкретні деталі, відмінності за соціальними групами, регіональні особливості, часові зміни тощо) ще чекають на дослідника. І це не випадково, адже «пріоритетним вважали зосередити більшу увагу на побуті селян, тоді як побуту вищих верств населення України практично не приділяли належної уваги» [9, с. 330]. Додамо, що існує певна традиція протиставляти «селянський» чи «сільський» одяг (ці терміни подаються як синоніми⁴) та вишивку на ньому вбранню соціальної верхів-

¹ Автори висловлюють вдячність за допомогу дослідникові архаїчних світоглядних уявлень Юрію Писаренку, етнологам Олександрові Васяновичу й Костянтиніві Рахну, фольклористці Тетяні Шевчук, істориком Миколі Рудю.

² Повна історіографія даної теми заслуговує на окремий детальний розгляд.

³ Теоретичні погляди К. Грушевської, що поєдували своєрідний еволюціонізм із соціологією, фрейдизмом і навіть дифузійнізмом, досі вичерпно не проаналізовані.

⁴ Дане розуміння співвідношення «сільського» і «селянського» вбрання характерне й для ряду публікацій одного

ки. Таке протиставлення вишивки «заможного класу» «селянам» зустрічаємо в О. Міллера [3, с. 85–86]. В. Білецька зазначала, що саме «селянський український одяг довгий час вважався ознакою національних особливостей» [22, с. 43]. У В. Зайченко фігурують окремо «селянська вишивка» й шитво «еліти» [12, с. 11]. А Я. Гордієнко заявляє: «...маємо на думці виключно сільську вишиту сорочку, тобто елемент національного вбрання, яке завжди є сільським за походженням» [15, с. 146].

Тож цілком доречним є зауваження О. Косміної, що вивчення одягу еліти «дає ключ до розуміння розвитку українського традиційного вбрання наступних епох» [9, с. 363]. Разом з тим впадає в око, що сама вона розглядає сільський=селянський одяг відірвано від традиційного вбрання інших верств, яке для авторки існує ніби в паралельному світі [Див., напр.: 13, с. 370–373; 14; 24]. І згадані світи — одяг «еліти» та вбрання «селян» для О. Косміної практично не перетинаються до середини — кінця XVIII ст. В результаті, вона теж фактично проводить курс на закріплення у свідомості загалу переважно спрощеної картини збідненого українського одягу та вишивки на ньому лише однієї соціальної верстви (селян), досить вузького й пізнього за часом хронологічного зрізу. Вбрання ж (і вишивка) інших верств, яке упродовж століть до його модернізації та впровадження стандартів імперської моди в кінці XVIII — XIX ст. було надзвичайно багатоманітним, саме як *традиційне українське*, залишається в згаданому «паралельному світі».

Такий стан речей, на нашу думку, не в останню чергу зумовлений методологічними підвалинами, на яких будуються положення дискурсу, пов'язаного з вивченням вишивки на одязі українців, у т. ч. і тези новітніх скептиків. Так от, для теоретичних поглядів дослідників нерідко характерна певна методологічна еkleктика. Зокрема, у них доволі часто сучасні методологічні принципи поєднуються з ідеями народницького напрямку в українській історіографії, сфор-

мульованими ще в кінці XIX ст. (дихотомія «народ—аристократія» тощо), які були включені й у радянські ідеологеми⁵. Присутня в них і частка імперської ідеології, спрямованої на доведення «селянськості», тобто неповноти соціальної структури українського народу та відсутності у нього власної, давньої за походженням, соціально-політичної еліти. Відповідно до цих поглядів, українські князі, верхівка шляхти й козацька старшина були заміщені поляками і росіянами чи повністю спольщилися й зросійщилися. Рядових же представників козацького стану, як і не легітимовану в XIX ст. шляхту⁶, фактично прирівняли до селян. А те, що дворянство, особливо рядове, яке походило з козаків і шляхти, залишалися українським, а прирівняні до селян нащадки лівобережних козаків та правобережної шляхти, пам'ятали, хто вони є, до уваги не бралось. Крім того, якоюсь мірою в погляді на український традиційний народний одяг, як на сільський=селянський, проглядає і некритичне перенесення в Україну положень західного дискурсу стосовно ходу та хронології модернізації культури при переході від Середньовіччя до Модерну⁷. Адже в Західній Європі цей перехід відбувся в основному в XVI—XVIII ст., і на XIX — початок XX ст. там уцілілі рештки народної фольклорної культури, що переходили в площину фольклоризму, були переважно селянськими (за порівняно невеликими винятками).

Така методологічна еkleктика нерідко веде до певних похибок у ході досліджень. Притаманна вона і новітнім критикам, тому в їхніх публікаціях критицизм на позір постмодерну доволі дивним чином поєднується з ідеями народництва. До речі, точного визначення протиставлюваної селянству соціальної верхівки дослідники в більшості не дають: пишуть про

⁵ Ми далекі від думки відкидати вагомий внесок народників кінця XIX — поч. XX ст. у розвиток української етнографії, проте на сьогодні їхня методологічна позиція вже переважно застаріла, особливо зважаючи на її радянську модифікацію. І віддаючи належне народникам, маємо вбудовувати дискурс на модерній теоретичній базі.

⁶ У XIX ст. в Російській імперії в ході масштабної кампанії декласації дрібну шляхту в більшості перевели в однодвірці (категорія державних селян) і, частково, в міщани, й лише незначна її кількість отримала дворянство.

⁷ Приклад такого некритичного перенесення див.: [25]. При цьому появу самої книги, а також супровідну статтю М. Маєрчик, які достатньо виважено вводять вивчення т. зв. «сороміцької культури» в Україні у відповідний науковий дискурс, слід, безумовно, вітати.

з авторів даної статті. Наприклад, його можна зустріти в книжці, присвяченій побутуванню українського традиційного одягу в міському середовищі Києва, хоч там воно переважно виправдане [23]. Сьогодні, в результаті подальших досліджень теми, ми дещо змінили ставлення до співвідношення цих понять. Нинішнє його розуміння подаємо нижче.

«заможний клас» [3, с. 85–86], «верхівку українського суспільства» [11, с. 7], «еліту» [12, с. 11] тощо. Одне з найдетальніших визначень «еліти» включає «українську шляхту, козацьку старшину, міську верхівку та церковних ієрархів» [9, с. 330]. Як бачимо, тут відсутні рядові представники козацького стану, які хоч і не «дотягували» до шляхти, проте приблизно рівнялися боярству XIV–XV ст. [26, с. 347]. А серед шляхти, як відомо, були не лише магнати й заможні зем'яни, а і «голота». Не забуваймо й про князів. Верхівка ж містян у рамках середньовічно-ранньомодерного станового поділу належала до простолюду. А авторка твердження, що «законодавцем мод для української еліти була шляхта Речі Посполитої» [9, с. 330], не зважає на входження до останньої етнічно української шляхти. Тобто українська шляхта була законодавцем мод для себе самої⁸. Трапляються й інші невизначеності та недоречності.

Зважаймо і на те, що у феодальному суспільстві, яке в Україні, зазнаючи трансформацій, дожило до середини — другої половини XIX ст., належність до привілейованого стану не залежала від багатства у фінансово-грошовому вигляді. Запорукою належності до привілейованої верхівки, отримання влади та багатства було шляхетне походження. А головним проявом багатства феодала була його щедрість по відношенню до васалів та «убогих» [27, с. 137–149; 28, с. 70–71]. І модернізація суспільства, включно із впровадженням товарно-грошових відносин та смаком знаті до розкоші в Україні проходила набагато повільніше, ніж на Заході.

Вишивку на одязі соціальної верхівки України середньовічно-ранньомодерних часів безумовно заслуговує на увагу дослідників. Адже у той період всяке вбрання, принаймні рядових представників соціальної еліти, тобто в Україні середньостатистичного боярства, шляхти, козаків⁹, і навіть значною мірою дрібного дворянства XIX — початку XX ст. було традиційним, виготовлялося в рамках усталених стереотипізованих форм, які допускали лише деяку варіативність у визначених межах. Ця закономірність

⁸ Взагалі ж, авторка не демонструє розуміння суті та взаємостосунків таких груп української суспільно-політичної еліти, як етнічно українська шляхта Речі Посполитої, козацька старшина й нова шляхта Гетьманщини.

⁹ Люди козацького стану, які в результаті Хмельниччини фактично замістили на Лівобережжі шляхту.

діяла в Середньовіччі і, частково, у ранньому Модерні також відносно князів, аристократії та магнатів. Новації входили в асортимент, якість, оздоблення виробів тощо в цілому достатньо повільно (особливо порівняно з нинішніми часами), і теж так чи інакше набували стереотипних форм, традиціоналізувалися [20, с. 114–244]. Модні запозичення, безумовно, також мали місце, особливо враховуючи розташування України на межі макрорегіонів Заходу і Сходу (напр., вплив турецької моди після розпаду Візантії) [29]. Проте вони не були такі навалні, як у наш час, і обов'язково включалися в усталені стереотипні форми.

Ведучи мову про суспільне тло побутування вишивки на одязі, маємо зупинитися на співвідношенні «сільського» й «селянського», які схильні ототожнювати дослідники, в т. ч. «скептики». Адже від його вирішення залежить визначення соціального середовища, для якого вишивка була характерна, включно з тим, кого вважати селянами. Так от, стосовно України ці поняття не можна ототожнювати. Адже «селянин» — це той, хто працює на землі, вирощує сільськогосподарську продукцію, маючи це за *основне заняття*, що визначає його статус, ментальність, спосіб життя. А «сільський» означає пов'язаність із сільською місцевістю за місцем проживання, але далеко не завжди — за *основним заняттям*. Поняття «сільський» є ширшим за все, пов'язане з селянами, адже сільські мешканці не завжди обробляють землю та вирощують сільськогосподарську продукцію, а якщо і роблять це, все одно можуть мати за головні інші заняття [30]. В Україні у селі в середньовічно-ранньомодерні часи мешкала більшість боярства, шляхти, козаків, включно зі старшиною, багато духовенства, ба навіть князів. А побут небагатих бояр, шляхтичів та козаків мало чим відрізнявся від селянського й вони нерідко особисто обробляли землю, хоча *основним* їхнім *заняттям* вважалося воїнське ремесло (за середньовічним становим поділом, вони були «людьми війни», а не «людьми праці»). Така ситуація певною мірою зберігалася навіть у XIX — на початку XX ст., коли в селі мешкало дрібне, та й не тільки, дворянство, нащадки людей козацького (на Лівобережжі) і шляхетського (на Правобережжі, Волині, Галичині) станів, які ще остаточно не змілися з селянами, хоча «людьми війни» вже не були.

Не забуваймо й того, що міста в Русі-Україні впродовж усього Середньовіччя — раннього Модерну мали, на відміну від Західної Європи, значною мірою, а то і переважно аграрний характер. А містечка й околиці великих міст тут аж до ХХ ст. мало чим відрізнялися від сіл. Власне, в Україні за великим рахунком традиційна фольклорна культура зазнала кардинальної руйнації не в XVI—XVIII ст., як це можна вважати з певними застереженнями для Західної Європи, а фактично аж у ХХ ст. І сталося це не тільки і не стільки під дією урбанізаційно-індустріальних процесів та загальної модернізації суспільства, але й унаслідок руйнівного впливу радянської. Разом з тим т. зв. «соціалістичні перетворення» ударили, в першу чергу, по селу, невеликі ж міста навіть певною мірою виграли. Адже вони прийняли значну кількість навколишніх сільських мігрантів, що лише зробило традиційну фольклорну культуру в них стійкішою стосовно новітніх руйнівних впливів (включно з русифікацією). Саме в таких містах довго трималися фрагменти давньої фольклорної культури (від традиційних обрядів до вишивки на одязі), що хоч і зазнали трансформацій, проте залишалися функціонально дієвими, включно з регіональною специфікою¹⁰. І в той час як у Західній Європі, попри деякі винятки, ця культура давно перейшла в площину фольклоризму, в Україні вона лише в другій половині — кінці ХХ ст. остаточно здає позиції на користь культури модерної. Ще й тому, на нашу думку, в Україні за великим рахунком «сільське» практично ніколи повністю не дорівнювало «селянському», а прикрашений вишивкою український традиційний одяг не був суто селянським.

Розглядаючи соціальний контекст побутування вишивки на одязі українців, важливо пам'ятати, що на підпольських землях до першої половини XV ст., а на підлитовських до першої половини XVI ст., коли завершилася нобілітація української шляхти, непроникної межі між нижчими категоріями боярства й заможними селянами не існувало. В XIV—XV ст. «... боярську (збройну) службу несли всі: від родовитої знаті до заможних простолюдинів, спроможних купити коня і військовий обладунок» [26, с. 103]. «Слуги тяглі», тобто селяни, що обробляли землю, могли переходити в розряд бояр. Наприклад, 1514 р. такий

¹⁰ Див., напр., про важливу роль невеликих міст Лівобережжя в історії кобзарства: [18, с. ССII, ССIII].

«слуга» Ларивон Станкевич із Київського воєводства просив замінити йому, батькові й братам тяглу (тобто селянську) службу на боярську — «они дій люди достаточныи, могутъ гараздъ службу земскую заступовати». На що надійшов дозвіл від великокняжого уряду: «У трохъ зброяхъ достаточныхъ, какъ и инымъ подданнымъ нашимъ шляхтѣ розказали есмо къ службе нашей достаточне ся мети» [31, с. 421]. А це означає, що стосовно ряду категорій населення неможливо чітко встановити, належали вони до селянства, чи ні.

До слова, такі порядки існували в Середньовіччі вельми довго по всій Європі. Навіть у Франції — країні класичного феодалізму до рубежу I і II тисячоліть вільне селянство та виникаюче рицарство ще не були остаточно розмежовані на різні стани. Та й пізніше тут при феодалах існувала певна кількість замкових воїнів, які займали проміжне становище між рицарством і селянами [28, с. 61—62]. На периферії феодальної Європи чисельні групи вільного простолюду, верхні категорії якого не були відмежовані від рицарства-шляхти, зберігалися до пізнього Середньовіччя — раннього Модерну. Ці люди не тільки були особисто вільними васалами своїх сюзеренів, а й мали значні права. Саме вони складали значний відсоток, а то й більшість війська Англії, Шотландії, країн Скандинавії, Русі-України [27, с. 185—216; 32, с. 44; 33; 34, с. 13—43]. В Україні навіть після завершення нобілітації шляхти збереглася значна кількість бояр і збройних слуг, які становили перехідну верству між селянами та шляхтичами [35, с. 239]. Тож чи були вони селянами?

Як бачимо, навіть із селянами, особливо стосовно середньовічно-ранньомодерних часів, не все так просто. Селянство поділялося на численні групи, які мали різні назви, різнилися в різних регіонах і змінювалися з часом. «Правові групи, соціальні й податкові категорії, регіональне розмаїття цього найчисленнішого класу населення старої України-Русі були настільки неоднорідними, що навіть їх поверхова характеристика вимагала б окремої книги» [26, с. 164]. Були й інші групи сільського, проте привілейованого, населення — дрібна (ходачкова, застінкова, дрібнопомісна, околична) шляхта, козаки (як представники окремого соціального стану), бояри та ін., офіційний статус, яких дуже відрізнявся від власне селянського. Десь до першої третини XIX ст. вони, ведучи фактично

селянський спосіб життя, зберігали цей статус, хоч уже й не були, як раніше, «людьми війни». Декласація дрібної шляхти на Правобережжі та відміна кріпосного права в ХІХ ст. внесли значні зміни в соціальну структуру сільського населення, що збіглося в часі з місцевими проявами загальної модернізації. А як бути з мешканцями містечок і передмість великих міст — офіційно міщанами, проте фактично селянами за способом життя, а іноді й за основним заняттям? І як усе це відбивалося на побутуванні вишивки на одязі в їхньому середовищі? Наприклад, у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. нащадки околичної шляхти Коростенщини — офіційно дворяни, мешкаючи в селах та обробляючи землю, прикрашали вбрання вишивкою, проте мали значні відмінності від сусідів «мужиків» у її розміщенні [36, с. 55–65]. А однодвірці Київщини, що походили з колишньої дрібної шляхти, взагалі не вживали вишивки для оздоблення вбрання, орієнтуючись на модерний міський костюм, хоч навколишні не лише селяни, а й мешканці невеликих міст (напр., Фастова) нешляхетного походження прикрашали одяг вишитим орнаментом [37, с. 31]. І вся названа й не названа, надзвичайно різноманітна соціальна палітра не може бути спрощено зведена до понять «сільського» чи «селянського», які далеко не збігаються за значеннями.

Ведучи мову про «соціальне життя» вишивки, варто згадати, що у феодальному суспільстві з його регламентацією діяли приписи про заборону простолюдові мати одяг, притаманний соціально-політичній еліті. Такі порядки існували й в Україні-Русі, хоча тут їхня дія нерідко послаблювалася умовами Великого Кордону [Про цей Кордон див.: 38]. У часи Я. Гловацького на Галичині за законами, виданими ще польським урядом, міщанам заборонялося мати кунтуші та жупани як у шляхти. Вони були в «ясновельможних панів» яскраво-червоні кармазинові, а у дрібної шляхти — сірі «шарачки» [39, с. 23]. Тобто навіть бідний шляхтич носив вбрання, належне його станіві, а оскільки не мав за що придбати дорогу тканину, шив з домотканої. А от заможний міщанин, хоч і мав кошти, був позбавлений права на це. Така ж закономірність діяла й стосовно вишивки на одязі, тому вона відрізнялася в селян і дрібної незаможної шляхти, які мешкали в селах поруч [36, с. 55–65]. Інша справа, що в Україні аж до модерних часів зберігалися чисельні групи вільного неродовитого населення

(бояри, збройні слуги, лівобережне козацтво, надвірні козаки та ін.), стосовно яких дія цих приписів суттєво послаблювалася, а то й не працювала.

У Західній Європі з ХІІІ по ХV ст. теж видавалися т зв. «закони проти розкоші», що забороняли простолюду (в т. ч. заможним бюргерам) мати одяг, притаманний феодальній знаті [40, с. 90]. Там теж такі порядки були чітко вираженими, у першу чергу, в країнах класичного феодалізму, з викарбуваною стратифікацією — у Франції, Нідерландах, Німеччині. А от у країнах Скандинавії, в Англії, Шотландії, Австрії (на кордоні з Туреччиною), як і в Русі-Україні, до ранньомодерного часу зберігалися чисельні категорії вільного простолюду («аристократичного селянства»), на яких такі заборони не поширювалися. Тут йомени, бонди, граничари, як і бояри та козаки, служили у війську, і владна верхівка від них дуже залежала. Сплачуваний цими неродовитими людьми «податок кров'ю» під час війн та особиста свобода давали їм права, яких не мали феодально залежний простолюду і бюргерство. Вони отримували не обмежену приписами можливість розвивати автохтонні традиції та робити інокультурні запозичення. Й тут слід нагадати, що крім торгівлі й дарунків князям, аристократам і церковним ієрархам існував ще один шлях запозичень, яким предмети розкоші, включно з одягом та вишивкою, надходили набагато інтенсивніше, а коло розповсюдження їх було в рази ширшим.

Мається на увазі воєнне здобичництво, яке було невід'ємною складовою війни [41]. Адже воїни, особливо з простолюду, брали участь у далеких походах не стільки заради інтересів князів, конунгів та королів, як задля власної вигоди. «Можливість пограбувати і взяти данину — ось що надихало «людей»»: «взем у грек злато и паволоки и на вся воя», — як сказано в «Повісті временних літ» [Цит. за: 27, с. 123]. І от ці «паволоки», тобто коштовні тканини й вироби з них, у т. ч. вишиті, потрапляли не лише до князів та аристократів, але і до простих «воїв». Це ширшому розповсюдженню їх сприяв інститут перерозподілу багатств, аналогічний відомому потлачу: княжі бенкети, роздачі з різних приводів сюзеренами «добр» васалам та «убогим» [27, с. 137–149]. Адже «хороший» феодальний володар мусив бути щедрим, лише тоді він мав багато васалів і чисельне військо [28, с. 67, 73]. Дуже сприяли розповсюдженню коштовних речей, включно з шитими золо-

том, вікінги-варяги, до зони грабіжницьких і торгових операцій яких входила вся Європа та Передня Азія. І потрапляли ці речі не лише до аристократів, а й до вільних простолюдинів, відкриваючи шлях до інокультурних запозичень, у т. ч. в Русі-Україні [7; 33; 42, S. 81–90, Taf. 14, 19, 22, 27]. Додаймо сюди полонянок з країн із розвиненими традиціями орнаментики та вишивання [6, с. 184–186].

Час появи вишивки на українському «сільському/селянському» одязі, як вважають «скептики», винятково у результаті запозичення в «еліти», вони визначали спочатку «не раніше середини XVIII ст.» [43, с. 2]. А згодом цю подію відсунули ще на пізніший час (при цьому чомусь зосереджуються винятково на сорочці): «Археологічні, писемні та образотворчі джерела, що є в наявності, дозволяють твердити, що вишивка на сорочках у сільському костюмі українців з'явилася не раніше кінця XVIII ст.» [13, с. 372; див. також: 24]. Теза ж про більш ранній час появи цієї вишивки ними безапеляційно зараховується до «міфів» [Див., напр.: 44]. А між оздобленням «народної» (себто «сільської» = «селянської») сорочки та інших різновидів традиційного одягу відбувається уявна непроникна стіна.

До головних аргументів прихильників версії пізньої появи вишивки на одязі (у першу чергу, на сорочці) українських «селян» належить твердження про нібито відсутність у попередні часи необхідних матеріалів та засобів: «Це сталося тоді, коли з'явилися доступні матеріали та інструменти для вишивки в сільському побуті» [24]. Інший автор додає аргументів: «... вишите вбрання за тих часів вважалося розкішшю, оскільки його виготовлення займало багато часу і потребувало фахової підготовки, а голки та нитки відповідної якості були досить дорогими. До того ж сам побут тодішнього села практично виключав можливість щось вишивати — важка щоденна праця лишала на справу «не першої необхідності» хіба що вечірні години, коли в курних хатах, де тоді мешкала більшість населення, для вишивання елементарно не вистачало світла» [15, с. 146]. Але річ у тім, що в Україні до кінця XVIII — початку XIX ст., з причини знаходження країни на Великому Кордоні й наявності великого масиву незайнятих земель, тиск феодальної експлуатації на селянство в цілому не був аж таким значним. Особливо це стосується порубіжних із Диким Полем країв, куди відбувався відтік селян з Галичини та Во-

лині. Така ситуація зберігалася доки існував Степовий Кордон [38]. А на Лівобережжі аж до Хмельниччини та Руїни ще й тривала боротьба з Московією, що феодальну експлуатацію лише послаблювало. Крім того, до розповсюдження у модерні часи масового товарного виробництва інтенсивність селянської праці, окрім деяких напружених трудових сезонів (посівного, жнивного), не була занадто великою. Кількість неробочих (у т. ч. святкових) днів у році доходила до третини. Тож не випадково Н. Яковенко про селян Центральної України зазначає: «Прикладів подиву гідної селянської заможності в цих краях, де, як говорили ревізорам брацлавські бояри ще в 1545 р., мужик пишніший і багатший, аніж пан, можна навести чимало» [26, с. 167]. А речі, особливо святкові, тоді служили довго й часто передавались у спадок. Стосовно ж курних хат та відсутності спеціальних голок і ниток нагадаємо приклад корінних народів Північної Америки, Європейської Півночі й Сибіру. У них здавна поширена складна вишивка на одязі, взутті, сумках тощо. Індіанці спочатку вишивали дикобразовими голками, розколотими стержнями з пір'я, лосячим та оленьчим волоссям, сухожилками, рослинними волокнами, а коли європейці завезли нитки, голки й бісер, використовували їх. На Південному Заході нинішніх США ще з доколумбових часів існувала справжня вишивка нитками [45, с. 138–149]. В корінних народів Європейської Півночі й Сибіру побутує традиція вишивати одяг, взуття, сумки та інші речі складними узорами, до яких додається аплікація [46; 47; 48, с. 30, 65–70, 103–105; 49, с. 43–47, 119–121 та ін.]. А умови праці у не менш курних та погано освітлених, порівняно з українськими хатами, вігвамах, тіпі, хоганах, чумах, ярангах аж ніяк не були кращими за ті, в яких працювали вишивальниці в Україні. Окрім зазначеної надуманої тези, прихильники пізньої появи вишивки на одязі «українських селян» ніяких аргументів не наводять.

Поява вишивки на одязі «українських селян» новітні скептики пояснюють запозиченням її на Лівобережжі від нащадків козацької старшини: «Тут у кін. XVIII — на поч. XIX ст. працювали численні поміщицькі майстерні, в яких кріпосні селянки вишивали побутові речі для панів. Сільські вишивальниці переймали з панських вишитих речей орнаментальні сюжети, техніку шиття, місця розташування декору» [13, с. 372; див. також: 24]. При цьому

наголошується саме на «імітації (курсив наш — В. Б., М. О.) нижчими соціальними верствами» одягу і вишивки «еліти» [9, с. 330]. Разом з тим думка про запозичення вишивки на одязі простолюдом від соціальної верхівки не нова. І про це не слід забувати та визнавати заслуги попередників, віддаючи їм належне. Адже ще на початку ХХ ст. О. Міллер вважав, що вишивки «перейшли від заможного класу і церковного вжитку — до селян» [3, с. 86]. В. Модзалевський на підставі порівняння ряду мотивів вишитого орнаменту теж зробив висновок щодо переймання їх козацькою старшиною з Південної Німеччини і передачу простолюду (про «селян» не йшлося): «...сприявала цьому українська старшина, яка вивозила зразки їх з-за кордону у свою отчизну. Тут вони Perezдімалися спочатку руками панночок та паній... А потім, потроху, наймані й підневільні працівниці <...> проклали далі шляхи для більш широкого розповсюдження вишивок в народніх колах» [4, с. 19–20]. Подібні міркування, слідом за П. Савицьким, висловлює В. Зайченко: «Багатометрові трудомісткі орнаменти вишивали для панів селянки, об'єднані в майстерні...» [11, с. 20]. Але ці автори, відзначаючи поширення зразків старшинської вишивки серед простолюду, не твердить, ніби селянки не вишивали одяг раніше, а пишуть про запозичення лише її елементів.

Запозичення простолюдом у соціальної верхівки елементів одягу та орнаменту на ньому, безумовно, мало місце. Тим більше, що соціальна верхівка завжди грає велику роль у впровадженні в культуру широких мас новацій та запозичень [20, с. 177–178]. До речі, К. Грушевська, простежуючи вплив соціальної верхівки на простолюду, відзначала і зворотній процес: «Обмін культурними добрами між різними верствами суспільності в головному зводиться до двох напрямків: звичайно культурні добра вищих, багатих клас переходять до нижчих, <...> коли утратять свою найвищу вартість у своїх попередніх власників. З другого ж боку, правда — значно рідше, відбувається і протилежний процес: інтелігенція підбирає за народом те, що перестало вже його цікавити, і використовує його в своїм власнім культурнім життю...» [18, с. CLVII]. І тут ми підходимо до проблеми запозичень в одязі та орнаменті серед соціальної еліти, а також узагалі інокультурних запозичень в українців і їхніх предків.

Найбільша опонентка традиційно існуючих в українському одягознавстві положень О. Косміна вважає, що і в середовищі «еліти» Русі-України вишивка на одязі була повністю запозичена, фактично скопійована: «Ще за часів Київської Русі могла існувати традиція вишивати речі. Досить довго до таких речей мали доступ лише багаті люди. Їм привозили з Візантії візерунчаті тканини, ткани стрічки». Пізніше джерелом запозичень стали країни Західної Європи: «...сорочки вишивалися на замовлення панянок місцевими майстринями. Це були спроби імітувати модні вишивки європейського зразка» [24]. Як бачимо, йдеться лише про «спроби імітувати» європейські вишивки в Україні.

І знову наголосимо, що думка про запозичення нашими предками вишивки на одязі не нова, хоча про сліпе копіювання не йшлося. Так, Л. Нідерле писав, що у слов'ян сорочка «бувала багато прикрашена облямівкою по коміру, рукавах та по низу, що можна віднести на рахунок візантійського впливу» [50, с. 161]. Ф. Вовк також віддавав належне «впливу візантійської орнаментики, що прийшла до нас разом із християнством» [1, с. 109]. На схожість вишивки українців і населення німецької Баварії та Тіролю (порубіжжя Австрії й Італії) ХVІІ–ХVІІІ ст. вказував М. Драгоманов, пояснюючи її тим, що ці терени колись були «населені слав'янами сербословінського корню» [51, с. 235–236]. (Не зовсім ясно, кого він мав на увазі — словенців, що мешкають східніше, чи сусідів з півночі — сербо-лужичан.) Також на переймання елементів орнаменту українськими «заможними» верствами й козацькою старшиною з Південної Німеччини звертали увагу, як ми бачили, О. Міллер, П. Савицький і В. Модзалевський. При цьому О. Міллер та П. Савицький виявили запозичення і з країн Сходу, а ще показали як прийшли елементи поєднувалися з місцевими [2, № 25, с. 2–3; 3, с. 85–86; 4, с. 19–20].

Переймання елементів орнаменту, технік виконання, матеріалів тощо з Візантії, Скандинавії, Болгарії, Ірану, Китаю та ін. у Давній Русі доводять і сучасні дослідники [7, с. 144–147; 8, с. 20–30; 11, с. 14; 52]. Проте чи були запозичення зразків вишивки на одязі соціальної верхівки Русі-України сліпим наслідуванням?

Як підкреслюють Ф. Боас, А. Кребер та інші вчені, найширші запозичення повсякчас характерні для всіх

культур. Але запозичувані реалії обов'язково адаптуються до нового культурного ландшафту й органічно включаються в місцеву конфігурацію культури, яка завжди є унікальною [16, р. 4–7; 17]. З цими ідеями суголосні слова П. Савицького, що переймання елементів вишивки українцями «не можна звести до простої формули рабського наслідування» [2, № 25, с. 1]. Т. Кара-Васильєва теж пише: «Це був творчий імпульс, який стимулював розквіт самобутньої культури» [8, с. 20]. Дослідники на конкретних фактах показують, як працював механізм адаптації запозичуваних елементів до українських реалій: «Цілком зрозуміло, що окремі вишивальниці-художниці додавали щось від себе до різних узорів, тому <...> в їхніх руках різні незнайомі «лотоси» та «плоди граната» ставали «упадочними» і подібними до знайоміших їм «чорнобривців» або навіть «будячків» [5, с. 342; див. також: 11, с. 14]. (Тут Є. Спаська натякає на підхід до такої адаптації О. Міллера, який, вбачав у ній занепад запозичених елементів. А на нього, можливо, вплинув В. Стасов, який ще в 1870-х рр. доводив, що російська народна вишивка була повністю запозичена, зазнавши занепаду [53, с. XVI]. Крім того, чи не вплинув В. Стасов і на наших «скептиків» твердженням про суцільність таких запозичень?)

Саме так, як правило, і відбуваються культурні запозичення. Так збагачувалися європейські культури ще з Античності, де місцеве походження вишивки відобразилося в міфології (винайдення Афіною в греків і Мінервою у римлян), «Іліаді», «Одіссеї», інших текстах [54, р. 310]. У латинській мові навіть існували спеціальні терміни для позначення оздобленого нею одягу: *tunica picta* — «вишита туніка», *tunica palmate* — «туніка з рослинним орнаментом», *toga picta* — «вишита тога» та ін. [55, с. 129, 130, 137]. Разом з тим греки й римляни переймали з країн Сходу зразки орнаментики, техніку і прийоми вишивання тощо. Одночасно античні впливи розповсюджувалися на Сході [3, с. 84; 56, S. 20–21, Taf. II, IV–VIII, X–XV]. А епоха еллінізму була часом найширшого культурного обміну між країнами і народами Старого Світу, тоді існувала культурна «єдність, яка <...> об'єднувала мистецтва цивілізованого світу від Атлантики до Індії та Центральної Азії...» [57, с. 181].

З настанням Середньовіччя в країнах Західної й Північної Європи, у першу чергу представники соці-

альної верхівки та наближені до неї групи, за посередництва франків, а потім вікінгів, запозичують передові досягнення античного світу й інших країн, збагачуючи власну вишивку на одязі [7, с. 141–142, 144–147; 58]. На манеру прикрашати одяг вишитими узорами в Європі не вплинула кардинально навіть аскетична позиція католицької Церкви. А з XII–XIII ст. в Західній Європі, насамперед серед соціальної верхівки, а також і поміж вільного простолюду, прокидається інтерес до земних цінностей людини [28, с. 139–140]. Це сприяло розвитку культури, включно з вишивкою на одязі. Особливо розвиненим мистецтво вишивки у Середньовіччі було в зоні візантійського впливу та в Італії, де не переривалися античні традиції. Яскравим прикладом є зображення вишитих узорів на одязі чоловіків з різних соціальних верств на мозаїках і творах малої пластики з візантійського й навколишнього варварського світів VI–VII ст. (Туніс, Єгипет, Палестина, Мала Азія, а в Європі — район Кельна, Ломбардія) [59, Abb. 1, 2 (S. 20), 4a (S. 24), 5 (S. 25), 6, 7 (S. 26), 8a-b (S. 27), 9a-b (S. 28), 10a (S. 29), 11a-b (S. 30), 13a-b (S. 32), 15, 15a (S. 34)]. Вишивка країн Європи до розграбування Константинополя хрестоносцями 1204 р. взагалі перебувала під візантійським впливом [54, р. 310].

Побутування вишивки в країнах Європи у XI–XV ст. і в ранньомодерний час простежується за писемними й іконографічними джерелами (гобелен з Байо, ймовірно XI ст.¹¹, мініатюри, роботи митців Передвідродження і Відродження та ін.), археологічними знахідками, музейними колекціями тощо [40, с. 79, 80 (Мал. 87в), 87 (Мал. 98), 96, 97 (Мал. 110в), 98 (Мал. 111а), 99 (113в), 100 (Мал. 114а, 115а), 102 (Мал. 118в), 112 (Мал. 130), 116 (Мал. 138), 117; 54; 60; 61; 62].

Прикладом загальноєвропейських запозичень є поширення в другій половині XII — на початку XIII ст. прийому гаптування «у прикріп», що замість складнішої й менш раціональної техніки «в прокол». Він з'являється у Візантії і далі розповсюджується в європейських країнах та на Русі [52]. І це природно, коли якісь культурні винаходи переймаються сусідами, як правило, пристосовуючись ними

¹¹ Привертають увагу облямовані вишивкою коміри та краї не так одягу воїнів, часто закритого обладунками, а вбрання працівників і слуг, що споряджають вояків Вільгельма Завойовника у похід 1066 р.

до нового середовища побутування. Як показують дослідження, стійкості культури сприяє не ізоляція, а запозичення, котрі, адаптуючись у новому середовищі, збагачують її [16; 17; 20].

Найімовірніше саме так було і з русько-українською соціальною верхівкою. Між іншим, П. Савицький та В. Модзалевський зовсім не твердили, що українська козацька старшина повністю запозичила вишивку на одязі з Західної Європи чи зі Сходу. Вони, а також Є. Спаська, В. Зайченко та інші вчені простежують, як представники старшини за допомогою вказаних запозичень вдосконалили вже існуючу віддавна¹² українську вишивку [2; 4, с. 19, 20; 5, с. 339–341; 11, с. 14].

А взагалі, проблема запозичень в орнаментіці вишивки на українському одязі є і важливою, і масштабною. Її вирішувати її слід у широкому контексті різнопланових культурних зв'язків, адже українські терени здавна були контактною зоною, де зустрічалися Захід та Схід. Тут відігравали роль і зовнішня торгівля, і міграції народів та культур, і входження теренів України до складу різних політичних утворень та культурних макрорегіонів. Найперше, треба враховувати балкансько-середземноморсько-передньоазійський вектор таких зв'язків, включно з давньоеллінською колонізацією Надчорномор'я, провінційноримськими впливами, запозиченнями з Візантії й пізньосередньовічної Італії. По-друге, дуже багато для формування української культури взагалі, включно з вишивкою, зробили прямі (окрім посередництва Європи) впливи зі Сходу — по коридору Великого Степу, причорноморським відтинком Великого шовкового шляху, через Кавказ, Крим, османську Туреччину. По-третє, важливу роль грали культурні зв'язки з Заходом, що почалися з Шляху з варягів у греки й розширилися з приходом германських колоністів у Галицько-Волинське князівство, Магдебурзьким правом та підмайстерськими мандрами, включенням українських земель до складу Угорщини, Польщі, Литви, й особливо Речі Посполитої. І нарешті, північно-східний вектор зв'язків, який інтенсифікувався із входженням України до складу Росії. Це тільки головні напрями пошуку можливих запозичень,

¹² Ми не торкаємося питання, з якого часу на одязі українців та їхніх предків фіксується вишивка, а також у який спосіб вона з'явилася, і плануємо присвятити його розглядові окрему публікацію.

що стосуються елементів і мотивів орнаменту, прийомів вишивання тощо українців та їхніх предків (наводимо лише деяку літературу й джерела: [7; 42, S. 81–90, Taf. 14, 19, 22, 27; 55, S. 20–21, Taf. II, IV–VIII, X–XV; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69]).

Взагалі ж, напрошується порівняння запозичень народами мотивів та елементів орнаментики в рамках широких макрорегіонів Ойкумени з фольклорним явищем мандрівної сюжетики, на що вказувала ще Олена Пчілка, кваліфікуючи їх як «знадібок мандрівний» [6, с. 180–181]. А Є. Спаська, пишучи про такі запозичення, вживає термін «бродячий сюжет» [5, с. 340]. Етнокультурна (національна) ж специфіка всякої вишивки, судячи з усього, полягає в адаптації перейнятих елементів до вимог власної культури і у поєднанні запозичених та питомо своїх орнаментальних мотивів: «Орнаментика, з її стилями <...> знає й позичання стилів і їх одмінювання по своєму вподобанню» [6, с. 181].

Усе ж, повертаючись до тези про запозичення в «еліти» українськими «селянами» вишивки на одязі, з'являється запитання: а чому це не сталося раніше за кінець XVIII ст.? Тим більше, що, як ми з'ясували, теза про відсутність необхідних матеріалів, засобів та умов для цього таки надумана. Свого часу Є. Спаська припускала, що ще у віддалені часи «по панських садибах окремі майстри могли робити на панський двір» [5, с. 342]. Так от, документи, зокрема з XVI ст., повідомляють про феодално залежних простолюдинок, які й справді працювали на своїх панів як вишивальниці. Наприклад, про такий випадок ідеться в судовій справі 1594 р. з Волині. Шляхтич Закревський розповідає про напад посіпак єпископа Кирила Терлецького на «швачку (курсив наш — В. Б., М. О.) ее милости, панее моее, найме Полажку, которуюмь оть его милости, пана Подорецкого, до ее милости панее моее везл» [70, с. 395]. Згадану Палажку, як неабияку майстриню, пані навіть передавали одна одній для відповідної роботи. При цьому термін «швачка», найімовірніше, означає саме вишивальницю, адже для тих, хто шив одяг, вживалася назва «кравець» (див. записи в Литовській Метриці за 1518–1522 рр.: «...кравцу пани воеводиное ее милости Виленское Шимку» [71, с. 1540]).

У словниках термін «швачка» має значення і «кравчиня», й «вишивальниця», а дієслово «шити» означає і виготовлення одягу, й вишивання. Саме їх

зустрічаємо в словнику давньоруської мови І. Срезневського [72, с. 1596]. Так само обидва значення знаходимо в академічному словнику української мови (напр.: «...швачка Мар'яна <...>, що вишивала сріблом сукню») [73, с. 427, 463]. Терміном «шити» позначено вишивання в описах майна козацької старшини 1685, 1719, 1723, 1729, 1733 рр., які наводить В. Зайченко [11, с. 11–12]. Олена Пчілка теж називає вишивальниць «швачками» [6, с. 182].

Висновки. Отже, підстав для докорінного перегляду положень, висловлених раніше вченими стосовно походження й еволюції вишивки на одязі українців, немає. Тези «критиків» про походження української вишивки на одязі винятково як запозичення («елітою» — з інших країн, простолюдом — від «еліти»), як і щодо пізнього часу цієї, як виявляється, надуманої ними події, не доведені й не враховують напрацювань попередників. Висунені «скептиками» постулати виглядають особливо непереконливо в світлі неврахування ними соціального тла побутування вишивки на одязі українців («соціального життя речей» за Ф. Боасом). Радикальні заяви щодо перегляду існуючих у науковому дискурсі положень неодмінно потребують відповідної доказової фактологічної бази та відповідних посилань на джерела, а також обов'язкового врахування історії вивчення проблеми, починаючи з ХІХ ст.

Традиційною українською вишивкою, як і вбранням, слід вважати не лише вишитий декор на селянському одязі, а й вишивку та стрій інших верств українського народу різних часів, до запровадження стандартів імперської одягової культури. Вбрання, як і орнамент, що його прикрашав, не залишалися незмінними, еволюціонуючи з часом. А відтак, намальована «скептиками» картина збідненого, в т. ч. на вишивку, одягу тільки однієї соціальної верстви, дуже пізнього й короткого хронологічного відтинку не відповідає дійсності.

Походження та еволюція елементів і мотивів українського орнаменту, безумовно, включає аспект запозичень з інших культур, зважаючи на розташування України на межі макрорегіонів Заходу та Сходу. Разом з тим ці запозичення, поєднуючися з автохтонними елементами, адаптувались до місцевих умов та збагачували українську культуру. Саме в своєрідності такого поєднання запозичених і автохтонних елементів полягає етнічна (національна) специ-

фіка української, як і будь-якої іншої, вишивки. А масштабність цих процесів у рамках великих регіонів Ойкумени підводить до думки про порівняння запозичень багатьох елементів і мотивів у орнаменті вишивки, у т. ч. на одязі, з фольклорним явищем мандрівної сюжетики.

Разом з тим слід віддати належне «скептикам»: підстави для їхніх критичних виступів дала недостатня вивченість ряду питань. Тому є необхідність їхнього поглибленого вивчення, з використанням усіх доступних видів джерел. Потребує особливої уваги аналіз соціального контексту побутування вишивки на одязі в середовищі різних верств у різні історичні періоди. На ретельне вивчення заслуговують час фіксації та обставини появи вишивки на одязі, а також питання інокультурних запозичень і механізм адаптації перейнятих реалій при включенні в український культурний ландшафт.

Разом з тим час, обставини і шляхи власне генези вишивки на українському одязі, а також конкретні напрями її еволюції впродовж століть потребують спеціального розгляду, чому ми плануємо присвятити окрему публікацію.

1. Вовк Хв. Характерні ознаки південноросійської народної орнаментики. *Народознавча спадщина Хведора Вовка*. [Голов. ред. Г. Скрапник]. Київ: ІМФЕ НАН України, 2012. Кн. 1. С. 108–116.
2. Савицький П. Об украинской вышивке XVIII века и современном ее возрождении. *Черниговская земская неделя*. 1914. № 24 (13 июня). С. 1–5; № 25 (20 июня). С. 1–5.
3. Миллер А. Лотос в малорусском орнаменте. *Труды IV Археологического съезда в Чернигове. Т. III, 1908*. Москва, 1911. С. 81–88.
4. Модзалевський В. Основні риси українського мистецтва. Чернівці, 1918. 30, [1] с.
5. [Спаська Є.] *Народознавчі та мистецтвознавчі праці Євгенії Спаської*. [Голов. ред. Г. Скрипник]. Київ: ІМФЕ НАН України, 2015. 600 с.
6. Олена Пчілка. Українське селянське малювання на стінах. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1929. Кн. XXIII. С. 177–188.
7. Михайлов К. Ранние образцы древнерусского золотого шитья из Чернигова и Шестовицы. *Чернівці у середньовічній тараньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Зб. наук. праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернівці*. Чернівці: Деснянська правда, 2007. С. 138–153.
8. Кара-Васильєва Т. *Історія української вишивки*. Київ: Мистецтво, 2008. 464 с.

9. Косміна О. Вбрання української еліти XVII—XVIII ст. *Соціум: Альманах соціальної історії*. Київ: Ін—т історії України НАН України, 2015. Вип. 11—12. С. 330—364.
10. Косміна О. Передумови формування символіки традиційного українського вбрання: давньоруський одяг. *Народознавчі зошити*. 2015. № 4 (124). С. 830—840.
11. Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII—XVIII століть з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Київ: Родовід, 2015. 108 с.
12. Зайченко В. Вишивка Чернігівщини. Київ: Родовід, 2019. 208 с.
13. Косміна О. Ю. Украинская рубашка: от белья к этническому символу. *Мода и дизайн: исторический опыт — новые технологии. Мат. XIV-й Международной научн. конф.—и. Санкт-Петербург, 27—30 июня 2011 г.* Санкт-Петербург, 2011. С. 370—373.
14. Косміна О. Запорозькі козаки носили не шаровари, а вузькі полотняні штани.: URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/03/2/157122/> (Дата звернення: 28.09.2020).
15. Гордієнко Я. *Errare humanum est: 50 нарисів з українського примарознавства*. Київ: Дуліби, 2015. 216 с.
16. Boas F. *Primitive Art*. Oslo, 1927 (Harv. Univ. Press). 376 pp., 15 pls., 308 figs.
17. Kroeber A. L. Decorative symbolism of the Arapaho. *American Anthropologist*. 1901. Vol. 3. April—June. Pp. 308—336.
18. Грушевська К. Збирання і видання дум в XIX і в початках XX віку. *Українські народні думи*. [у 2 т.] Уклад. К. Грушевська. Київ, 1927. Т. 1. С. XIII—ССXX.
19. Sahlins M. D. Evolution: specific and general. *Anthropological Theory: A Sourcebook*. Eds. R. A. Manners, D. Kaplan. New Brunswick and London, 2009. Pp. 229—241.
20. Арутюнов С. А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие*. Москва: Наука, 1989. 247 с.
21. Косміна О. Іноетнічні запозичення та їх вплив на формування одягу українських міщан (За матеріалами XIV—XVI століть). *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 5. С. 80—88.
22. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1929. Вип. 21—22. С. 43—109.
23. Олійник М. *Український одяг у системі міської культури Києва (друга половина XIX — початок XXI століття)*. Київ: ІМФЕ НАН України, 2017. 312 с.
24. Інтерв'ю Грубнік Л. з О. Косміною: Символіка українських вишиванок: етнолог розкрила значення орнаментів і кольорів. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20200521-symvolika-ukrayinskyh-vyshyvanok-etnolog-rozkryla-znachennya-ornamentiv-i-koloriv/> (Дата звернення: 28.09.2020).
25. Маєрчик М. «Еротичний фольклор» як дискурсивна категорія. *Криптадії Федора Вовка: винайдення сороміцького. Етнографія сексуальності на межі XIX—XX століть*. Упоряд., підгот. текстів, комент. та покажч. М. Маєрчик і О. Боряк. Київ: Критика, 2018. С. 1—35.
26. Яковенко Н. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття*. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
27. Фроянов И. Я. *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*. Ленинград: Изд.—во Ленингр. ун—та, 1980. 256, [3] с.
28. Ададуrow В. *Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття)*. Львів: Вид.—во Укр. Катол. ун—ту, 2002. 412 с.
29. Mikulski K., Zielińska-Nowicka A. *Między Zachodem a Wschodem. Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku*. Toruń: Grado, 2006. 316 s.
30. Семчик В. І. Селянство. *Юридична енциклопедія*. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.). Київ: Укр. енциклопедія, 2003. Т. 5. URL: <https://leksika.com.ua/11090324/legal/selyanstvo> (Дата звернення 10.03.2021).
31. Клепатский П. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. 480 с.
32. Басовская Н. И. *Столетняя война 1337—1453 гг.* Москва: Высшая школа, 1985. 185 с.
33. Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе*. Ленинград: Изд.—во Ленингр. ун—та, 1985. 286 с.
34. Мельникова Е. А. *Меч и лира: Англосаксонское общество в истории и эпосе*. Москва: Мысль, 1987. 203 с.
35. Поліщук В., Білоус Н. [Рец.] Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. Житомир, 2002. *Український гуманітарний огляд*. Київ: Критика, 2002. Вип. 8. С. 235—242.
36. Васянович О. З минулого шляхти околичної Центрального Полісся. *Берегиня*. 2004. № 3. С. 55—65.
37. Балушок В. З історії шляхти Фастівщини. «Прес-музей». *Науково-інформаційний бюлетень*. Фастів, 2016. № 2 (43). С. 3—54.
38. Брехуненко В. *Козаки на степовому кордоні Європи*. Київ: Ін—т української археографії та джерелознавства НАН України, 2011. 504 с.
39. Головацкий Я. *О костюмах или народном убранстве Русинов или русских в Галичине и Северовосточной Венгрии*. Санкт-Петербург, 1868. [2], 67 с.
40. Стамеров К. К. *Нариси з історії костюмів*. Київ: Мистецтво, 1978. Ч. 1. 243 с.
41. Контамин Ф. *Война в Средние века*. [Перевод с франц. Ю. П. Малинина и др.] Санкт-Петербург: Ювента, 2001. 416 с.
42. Geijer A. *Birka III. Die Textilfunde aus den Gräbern*. Uppsala, 1938. 191 S.
43. Косміна О. *Традиційне вбрання українців. Лісостеп. Степ*. Київ: Балтія-Друк, 2008. Т. I. 160 с.

44. Косміна О. *Українські орнаменти в Парижі 1878. Альбом Олени Пчілки: міфи, вигадки, реальність.*: URL: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-ukrayinski-ornamenti-v-parizhi-1878-albom-oleni-pchilki-mifi-vigadki-realist.html> (Дата звернення: 28.09.2020).
45. Феест К. *Искусство коренных народов Северной Америки*. Пер. с англ. А. Ващенко. Москва: Радуга, 1983. 224 с.
46. *Ostjakische Stickereien*. Mit der Reproduktion einer Autochrom-Photographie, von 4 Photographien und 31 Farbigen Lithographien. Budapest, 1921. 12 S., XXXI Taf.
47. Симченко Ю. Б. Нганасанские орнаменты. *Советская этнография*. 1963. № 3. С. 166–171.
48. Соколова Э. П. *Путешествие в Югру*. Москва: Мысль, 1982. 173 с.
49. *Сельскому учителю о народных художественных ремеслах Сибири и Дальнего Востока*. Сост. Т. Б. Митлянская. Москва: Просвещение, 1983. 256 с.
50. Нидерле Л. *Быт и культура древних славян*. Прага, 1924. 285 с.
51. *Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871-1877*. Зладив М. Павлик. Львів, 1910 (Зб. Філологічної Секції НТШ, т. XIII). 353 с.
52. Фехнер М. В. Древнерусское золотное шитье X–XIII вв. в собрании Государственного Исторического музея. *Средневековые древности Восточной Европы*. [Сб. ст.] Отв. ред. Н. Г. Недошивина. Москва: ГИМ, 1993. С. 3–21.
53. Стасов В. *Русский народный орнамент. Вып. I. Шитье, ткани, кружева*. Санкт.-Петербург, 1872. XX, 25 с., 75 л.
54. Kendrick A. F. and Cole A. S. *Embroidery. The Encyclopaedia Britannica: a Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*. Cambridge, England at the University Press New York, 1910. Vol. 9. Pp. 309–314.
55. Каган Ю. М. О латинских словах, обозначающих одежду. *Быт и история в античности*. Отв. ред. Г. С. Кнабе. Москва: Наука, 1988. С. 127–142.
56. Forrer R. *Die Graeber- und Textilfunde von Achmim-Rapopolis*. Mit 16 Taf., 250 Abbild. Strassburg, 1891. 27 S.
57. Шлюмберже Д. *Эллинизированный Восток: греческое искусство и его наследники в несредиземноморской Азии*. Перевод с франц. Н. П. Алампиевой. Москва: Искусство, 1985. 206 с.
58. Desrosiers S., Rast-Eicher A. *Luxorios Merovingian Textiles Excavated from Burials in the Saint Denis Basilica, France in the 6th–7th Century*. URL: https://www.researchgate.net/publication/301224237_Luxurious_Merovingian_Textiles_Excavated_from_Burials_in_the_Saint_Denis_Basilica_France_in_the_6th-7th_Century (Дата звернення: 24.09.2020).
59. *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt: Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*. F. Daim (Hrsg.). Beitr. von J. Andradi u. a. Innsbruck, 2000. 365 S.
60. Schwab Ch. *Stickerei im 12. Jahrhundert — Techniken und Materialien*. URL: <https://www.vianostra.at/scriptorium/handarbeiten/historisches-sticken.htm> (Дата звернення: 11.12.2020).
61. Christie G. *Embroidery and Tapestry Weaving: a practical Text-book of Design and Workmanship*. London, 1912. 412 pp.
62. *Livre de modèles pour broderie et tapisserie*. 1500. 54 pp.
63. Siebmacher J. *Newes Mödelbuch in Kupffer gemacht: darinen allerhand Arth newer Mödel von dünn, mittel vnd dick aussgeschnidener Arbeit, auch andern künstlichen Nehwerck zu gebrauchen*. 1604. [13], 58 S.
64. Lessing J. *Muster altdeutscher Leinenstickerei*. Berlin, 1882. [2], 8, [2] S., 26 Taf.
65. *Kostüm Ausstellung im K. K. Oesterreichischen Museum*. Vorwort J. Löwy. Wien, 1891. 15 S., 50 Taf.
66. Dietrich B. *Kleinasiatische Stickereien*. Plauen I. V.: Dr. Dietrichs Selbstverlag, 1911. 152 S., XVI Taf.
67. Symonds M. (Mrs. Guy Antrobus) and Preece L. *Needlework through the Ages: Short Survey of Its Development in Decorative Art, with Particular Regard to Its Inspirational Relationship with Other Methods of Craftsmanship*. London, 1928. XXXIII, 413 pp., CIII pl.
68. Hough H. and Ruessinck F. *Design Elements of Renaissance Embroidery*. Arlington, 2016. 176 pp., 98 pl.
69. Яковчик М. С. *Золотые нити на территории Древней Руси домонгольского периода*. Автореф. дис. ... канд. исторических наук. Москва, 2018. 24 с.
70. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1859. Ч. 1. Т. 1. 640 с.
71. *Литовская Метрика. Книга первая судных дел. Русская историческая библиотека*. Т. 20. Санкт-Петербург, 1903. VII, 50 с., 1566 стб., 153 с.
72. Срезневский И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Санкт-Петербург, 1912. Т. 3. 1684, 272 стб., 13 с.
73. *Словник української мови: в 11 т.* За ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 11. 699 с.

REFERENCES

- Vovk. Khv. (2012). Characteristic Features of South Russian Folk Ornaments. *Ethnographic Heritage of Khvedor Vovk*. Ed. H. Sripnik. Kyiv. Vol. 1. [in Ukrainian].
- Savitsky P. (1914). About Ukrainian Embroidery of the 18th Century and its modern Revival. *Chernihiv Zemstvo Week*. 24 (June 13), pp. 1-5; 25 (June 20), pp. 1-5 [in Russian].
- Miller A. (1911). Lotus in Little Russian Ornament. *Proceedings of the IV Archaeological Congress in Chernigov*. Vol. III, 1908. Ed. P. S. Uvarova. Moscow, pp. 81–88. [in Russian].
- Modzalevs'kyj V. (1918). *The main Features of Ukrainian Art*. Chernihiv. [in Ukrainian].
- Spaska E. (2015). *Ethnographic and Art Studies*. Ed. H. Skripnik. Kyiv. [in Ukrainian].

- Olena Pchilka. Ukrainian Peasant Painting on the Walls. *Notes of the Historical and Philological Department of the Ukrainian Academy of Sciences*. 1929. Vol. XXIII.
- Mihajlov K. (2007). Early examples of Old Russian Gold Embroidery from Chernigov and Shestovitsa. *Chernihiv in the medieval and early modern History of Central and Eastern Europe. Collection of scientific Works dedicated to the 1100th anniversary of the first chronicle mention of Chernihiv*. Chernihiv, pp. 138–153. [in Russian].
- Kara-Vasyl'ieva T. (2008). *History of Ukrainian Embroidery*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kosmina O. (2015). Outfits of the Ukrainian Elite of the XVII–XVIII Centuries. *Sotsium: Almanac of Social History*. Kyiv: Institute of History of Ukraine NASciences of Ukraine. Vol. 11–12, pp. 330–364. [in Ukrainian].
- Kosmina O. (2015). Some Preconditions as to Formation of Symbolics in traditional Ukrainian Clothing: an ancient Ruthenian Dress. *Ethnology Notebooks*, 4 (124), pp. 830–840. [in Ukrainian].
- Zaichenko V. (2015). *Embroidery of a Cossack Sergeant of the XVII–XVIII Centuries from the Collection of the Chernihiv Historical Museum named after V. V. Tar-novskyy*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Zaichenko V. (2019). Embroidery of Chernihiv region. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kosmina O. Ju. (2011). Ukrainian Shirt: from Linen to ethnic Symbol. *Fashion and Design: historical Experience - new Technologies. Materials of the XIVth International Scientific Conference. St. Petersburg, June 27-30, 2011*. St. Petersburg, pp. 370–373. [in Russian].
- Kosmina O. *Zaporozhye Cossacks carried not Sirwal, but narrow linen Trousers*. [in Ukrainian].: URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/03/2/157122/> (Last accessed: 28.09.2020).
- Hordiienko Ya. (2015). *Errare humanum est: 50 Essays on the Ukrainian Science of Ghosts*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Boas F. (1927). *Primitive Art*. Oslo (Harv. Univ. Press). [in English].
- Kroeber A. L. (1901). Decorative symbolism of the Arapa-ho. *American Antropologist*. 3. April–June, pp. 308-336. [in English].
- Hrushevskaya K. (1927). Collection and Publication of Dumas in the XIX and early XX Centuries. *Ukrainian People's Dumas*. [in 2 vols.] Ed. K. Hrushevskaya. Kyiv. Vol. 1, pp. XIII–CCXX. [in Ukrainian].
- Sahlins M. D. (2009). Evolution: specific and general, *Anthropological Theory: A Sourcebook*. Eds. R. A. Manners, D. Kaplan. New Brunswick and Lindon. [in Ukrainian].
- Arutiunov S. A. (1989). *Peoples and Cultures: their Development and Interaction*. Moscow. [in Russian].
- Kosmina O. (2005). Foreign Ethnic Borrowings and their Influence on the Formation of Clothing of Ukrainian Burghers (Based on Materials of the XIV–XVI Centuries). *Folk Art and Ethnography*, 5, pp. 80–88. [in Ukrainian].
- Biletska V. Ukrainian Shirts, their Types, Evolution and Ornamentation. *Materials on Ukrainian-Ruthenian Ethnology*, Lviv, 1929, 21–22, pp. 43–109. [in Ukrainian].
- Oliylyk M. (2017). *Ukrainian Clothing in the System of Urban Culture of Kyiv (Second Half of the XIX — Beginning of the XXI Century)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Interview Grubnik L. with O. Kosmina: *Symbolism of Ukrainian Embroideries: Ethnologist revealed the Meaning of Ornaments and Colors*. [in Ukrainian].: URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20200521-symvolika-ukrayinskyh-vyshyvanok-etnolog-rozkryla-znachennya-ornamentiv-i-koloriv/> (Last accessed: 28.09.2020).
- Maerchuk M. (2018). «Erotic Folklore» as a Discursive Category. *Cryptadia of Fyodor Vovk: the Invention of Shame. Ethnography of Sexuality at the turn of the XIX–XX Centuries*. Eds. M. Maerchuk and O. Boryak. Kyiv, pp. 1–35. [in Ukrainian].
- Yakovenko N. (1997). *Essay on the History of Ukraine from Ancient Times to the end of the XVIII Century*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Frojanov I. Ja. (1980). *Kievan Rus'. Essays on socio-political History*. Leningrad. [in Russian].
- Adadurov V. (2002). *History of France. The Royal State and the Creation of the Nation (from the Beginning to the End of the eighteenth Century)*. Lviv. [in Ukrainian].
- Mikulski K., Zielińska-Nowicka A (2006). *Between the West and the East. Ethnic, cultural and religious Borders of the Polish–Lithuanian Commonwealth the 16th–18th Centuries*. Toruń. [in Polish].
- Semchuk V. I. (2003). Peasantry. *Legal Encyclopedia*. Ed. count Yu. S. Shemshuchenko [Etc.]. Kyiv. Vol. 5. [in Ukrainian]. URL: <https://leksika.com.ua/11090324/legal/selyanstvo> (Last accessed: 10.03.2021).
- Klepatskij P. (2007). Klepatsky P. *Essays on the History of the Kiev Land. Lithuanian Period*. Bila Cerkva. [in Russian].
- Basovskaya N. I. (1985). *The Hundred Years War of 1337–1453*. Moscow. [in Russian].
- Lebedev G. S. (1985). *The Viking Age in Northern Europe*. Leningrad. [in Russian].
- Mel'nikova E. A. (1987). *Sword and Lyre: Anglo-Saxon Society in History and Epic*. Moscow. [in Russian].
- Polischuk V., Bilous N. (2002). [Review] Act Book of the Zhytomyr Castle Government of 1611. Zhytomyr, 2002. *Ukrainian Humanitarian Review*. Kyiv. Vol. 8, pp. 235–242. [in Ukrainian].
- Vasianovych O. (2004). From the past of the okolychny Nobility Central Polissya. *Berehynia*, 3, pp. 55–65. [in Ukrainian].
- Balushok V. (2016). From the History of the Nobility of Fastiv Region. «Pres-muzej». *Scientific information Bulletin*. Fastiv, 2 (43), pp. 3–54. [in Ukrainian].
- Brekhunencko V. (2011). *The Cossacks in the Europe's Steppe Frontier*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Golovatsky I. (1868). *About Costumes or Folk Decoration of Rusyns or Russians in Galicia and Northeastern Hungary*. St. Petersburg. [in Russian].

- Stamerov K. K. (1978). *Essays on the History of Costumes*. Kyiv. Vol. 1. [in Ukrainian].
- Kontamin F. (2001). *War in the Middle Ages*. [Translated from French by Y. P. Malinin and others] St. Petersburg. [in Russian].
- Geijer A. (1938). *Birka III. The textile Finds from the Graves*. Uppsala. [in German].
- Kosmina O. (2008). *Traditional Costume of Ukrainians. Forest-steppe. Steppe*. Kyiv. Vol. I. [in Ukrainian].
- Kosmina O. *Ukrainian Ornaments in Paris 1878. Olena Pchilka's Album: Myths, Fictions, Reality*. [in Ukrainian]. URL: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-ukrayinski-ornamenti-v-parizhi-1878-albom-oleni-pchilki-mifi-vigadki-realnist.html> (Last accessed: 28.09.2020).
- Feest K. (1983). *Art of the Indigenous Peoples of North America*. Translated from English by A. Vashchenko. Moscow. [in Russian].
- Ostjak Embroidery*. (1921). With the Reproduction of an Autochrome Photograph, 4 Photographs and 31 Color Lithographs. Budapest. [in German].
- Simchenko Ju. B. (1963). Nganasan Ornaments. *Soviet Ethnography*, 3, pp. 166-171 [in Russian].
- Sokolova Z. P. (1982). *Travel to Ugra*. Moscow. [in Russian].
- Mitljanskaja T. B. (Ed.) (1983). *Rural Teacher about Folk Arts Crafts of Siberia and the Far East*. Moscow. [in Russian].
- Niederle L. (1924). *Life and Culture of the Ancient Slavs*. [in Russian].
- Pavlyk M. (Ed.). (1910). *Correspondence of Mikhail Draho-manov with Meliton Buchynsky 1871–1877*. Lviv (Collection of the Philological Section of NTSh, vol. XIII). [in Ukrainian].
- Fechner M. V. (1993). Old Russian Gold Embroidery X-XIII Centuries. in the Collection of the State Historical Museum. *Medieval antiquities of Eastern Europe*. Ed. N. G. Nedoshivina Moscow, pp. 3–21. [in Russian].
- Stasov V. (1872). *Russian Folk Ornament. Issue I. Sewing, Fabrics, Lace*. St. Petersburg. [in Russian].
- Kendrick A. F. and Cole A. S. (1910). Embroidery. *The Encyclopaedia Britannica: a Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*. Cambridge, England at the University Press New York, pp. 309–314. [in English].
- Kagan Yu. M. (1988). About Latin words for clothing. *Life and History in Antiquity*. G. S. Knabe (Ed.). Moscow, pp. 127–142. [in Russian].
- Forrer R. (1891). *The Graeber and textile Finds from Achmim-Panopolis*. Strassburg. [in German].
- Schlumberger D. (1985). *The Hellenized East: Greek Art and its Heirs in Non-Mediterranean Asia*. Translated from French by N. P. Alampieva. Moscow. [in Russian].
- Desrosiers S., Rast-Eicher A. *Luxorios Merovingian Textiles Excavated from Burials in the Saint Denis Basilica, France in the 6th-7th Century*. [in English] URL.: https://www.researchgate.net/publication/301224237_Luxurious_Merovingian_Textiles_Excavated_from_Burials_in_the_Saint_Denis_Basilica_France_in_the_6th-7th_Century (Last accessed: 24.09.2020).
- Daim F., Andradi J. and other (Eds.) (2000). *The Avars on the Edge of the Byzantine World: Studies in Diplomacy, Trade, and Technology Transfer in the Early Middle Ages*. Innsbruck. [in German].
- Schwab Ch. *Embroidery in the 12th Century — Techniques and Materials*. [in German]. URL.: <https://www.vianosttra.at/scriptorium/handarbeiten/historisches-sticken.htm> (Last accessed: 11.12.2020).
- Christie G. (1912). *Embroidery and tapestry weaving: a practical text-book of design and workmanship*. London. [in English].
- Livre de modèles pour broderie et tapisserie*. (1500). [in French].
- Siebmacher J. (1604). *New Model Book made of Copper: contains all kinds of Newer Models of thin, medium and thick cut-outs, also for use with other artificial new Works that have been made with hard Work*. [in German].
- Lessing J. (1882). *Pattern of old German linen embroidery*. Berlin. [in German].
- Costume exhibition in the K. K. Oesterreichisches Museum*. (1891). Foreword by J. Löwy. Vienna. [in German].
- Dietrich B. (1911). *Asian Minor Embroidery*. Plauen I. V.: Dr. Dietrichs Self-published. [in German].
- Symonds M. (Mrs. Guy Antrobus) and Preece L. (1928). *Needlework through the Ages: Short Survey of Its Development in Decorative Art, with Particular Regard to Its Inspirational Relationship with Other Methods of Craftsmanship*. London. [in English].
- Hough H. and Ruessinck F. (2016). *Design Elements of Renaissance Embroidery*. Arlington. [in English].
- Jakovchik M. S. (2018). *Golden Threads in the Territory of Ancient Russia of the pre-Mongol period*. Abstract Dis. ... Candidate of historical sciences. Moscow. [in Russian].
- Archive of Southwest Russia*. (1859). Kiev. Part. 1, Vol. 1. [in Russian].
- Lithuanian Metric. *The first Book of Court Cases*. (1903). *Russian Historical Library*. Vol. 20. St. Petersburg. [in Russian].
- Sreznevskij I. (1912). *Materials for the Dictionary of Language of Ancient Rus' on the written Monuments*. St. Petersburg. Vol. 3. [in Russian].
- Bilodid I. K. (Ed.). (1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes*. Kyiv. Vol. 11. [in Ukrainian].